

Dewocjonia staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie

Andrzej Janowski

Szczecin

a.janowski@iaepan.szczecin.pl

Abstrakt

W tekście omówiono dwie ikony-zawieszki wykonane z mosiądzu. Obie powstały na terenie Rosji w 2. połowie XVIII-XIX w. Ich obecność w okolicach Stargardu wiązać można z przebywaniem jeńców narodowości rosyjskiej w jednym z dwóch obozów, które istniały w mieście w latach 1914-1919.

Abstract

The text discusses two icon-pendants made of brass. Both were made in Russia between the second half of the 18th and 19th centuries. Their occurrence in Stargard could be attributed to the stay of Russian prisoners of war in one of the two camps there were in the town between 1914 and 1919.

Słowa kluczowe

Stargard, dewocjonia, ikony mosiężne, XVIII-XIX w.

Keywords

Stargard, devotional articles, brass icons, 18th-19th centuries

W sierpniu 2015 r. zbiory Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie wzbogaciły się o niecodzienny zabytek – niewielkich rozmiarów blaszkę pokrytą ornamentem figuralnym (zbiory MAH nr inw. MS/A/316/4). Według znalazcy zabytek został odkryty na polu tuż za granicami administracyjnymi Stargardu (Strachocin obręb 23, działka 18).

Przedmiot jest znacznie uszkodzony, wygięty i przełamany na dwie części (ryc. 1a). Wykonano go metodą odlewu z mosiądzu ołowiowego z głównymi składnikami w postaci miedzi (Cu – 71,82%), cynku (Zn – 26,21%) i ołowiu (Pb – 1,2%) przy znikomym udziale pozostałych komponentów (Fe – 0,20%, Ni – 0,12%, S – 0,12%, Ag – 0,10%, Mn – 0,07%, Au – 0,05%, Cr – 0,05%, Al – 0,03%, Ti – 0,02%,

Si – 0,01%)¹. Zachowany fragment ma łączne wymiary: wys. 30 mm, szer. 38 mm, grub. ok. 2 mm i waży 9,2 g.

Czytelny na powierzchni ornament figuralny przedstawia dwie postacie: kobietę i dziecko. Z postaci kobiecej widoczny jedynie tułów. Lewa ręka zgięta w łokciu, dłoń na sercu. Ręka prawa także zgięta w łokciu podtrzymuje od dołu dziecko. Dziecko – widoczne nogi oraz tułów z jedną ręką. Noga prawa wyprostowana, lewa zgięta w kolanie i wsunięta pod prawą – widoczny spód stopy. Ręka prawa wyciągnięta przed siebie i ułożona na lewym obojczyku kobiety. Szaty obu postaci są drapowane. Wzajemny układ postaci pozwala sądzić, że mamy do czynienia z przedstawieniem Matki Boskiej i Jezusa, a przedmiot ten jest ikoną. Niestety nie zachowała się górna część ikony i nie znamy położenia głów, które pozwoliłoby na przyporządkowania przedstawienia do określonego typu. Niemniej jednak biorąc pod uwagę kompozycję oraz ułożenie ciała Jezusa – charakterystyczne podgięcie lewej nogi oraz rąk Matki Boskiej – okaz ze Stargardu przedstawia Matkę Boską Włodzimierską². Reprezentuje zatem typ *Eleusa (Umilenie)* znany już z IX i X w. z malowideł w Bizancjum i Kapadocji³. Matka Boska Włodzimierska to jedna z najsłynniejszych i najbardziej czczonych ikon w Kościele prawosławnym. Jej najstarszy znany wizerunek pochodzi z 1. połowy XII w. i trafił na Ruś z Bizancjum. Najsłynniejsze przedstawienie napisał jednak ok. 1408 r. rosyjski mnich św. Andriej Rublow⁴. Dostępne analogie⁵ wskazują, że egzemplarz stargardzki zachowany jest przypuszczalnie w około połowie i powstał najpewniej w 2. połowie XIX w. (por. ryc. 1b).

Przedmiot ten nie jest jedynym prawosławnym dewocjonalium w zbiorach MAH. W 1998 r. Muzeum zakupiło od mieszkanki Kolina inną ikonkę (nr inw. MS/S/795). Zachowany w całości egzemplarz ma wys. 60,7 mm, szer. 41,5 mm, grub. 2,7 mm i waży 22,5 g. Widoczne na nim przedstawienie jest odmienne od omówionego wcześniej. W centrum umieszczono zobrazowaną frontalnie do pasa postać św. Mikołaja Cudotwórcy. Ręka prawa zgięta w łokciu, dłoń w geście błogosławieństwa, w którym palce serdeczny i mały połączone są z kciukiem. Według niektórych teologów połączenie trzech palców ma symbolizować Trójcę Świętą. Ręka lewa również zgięta w łokciu, dłoń przytrzymuje zamkniętą księgę Ewangelii i ośmiokrańcowy krzyż. Postać ubrana w szaty biskupie, na szyi *omoforion* – symbol sakry biskupiej. Głowę z krótką brodą oraz łysiną czołową z kosmykiem włosów na czubku, otacza nimb zaznaczony ząbkowaniem. Po obu stronach nimbu z obłoków wyłaniają się dwie postacie: nad prawym ramieniem Chrystus z Ewangelią, nad lewym Matka Boska z omoforionem w ręku. Nad ich głowami inskrypcje: imię św. Mikołaja (Сѣѣѣ Никѣѣѣ), a niżej greckie monogramy Jezusa Chrystusa (IC

¹ Analizę składu chemicznego wykonało Laboratorium bio- i archeometrii IAE PAN w Warszawie (analiza nr CL19493).

² Mimo fragmentarycznego stanu zachowania takie przyporządkowanie jest możliwe, w Kościele prawosławnym bardzo dbano bowiem o „ortodoksyjny” wizerunek, co zaowocowało powstaniem swego rodzaju kanonu ikonograficznego, który miał uchronić wiernych od oddawania czci ikonom o treści heterodoksyjnej. W tym celu tworzone *podlinniki*, czyli wzorniki, którymi musiał kierować się ikonograf podczas tworzenia dzieła – por. Gwiazda 2007, 5-6; Włodarczak 2014, 18-19.

³ Molé 1959, 19-20; Piekarska-Winkler 2005, 81-82; Sprutta 2008 – tu szczegółowy opis poszczególnych odmian.

⁴ Lefchick 1991, 26; Sprutta 2008, 118-124.

⁵ Por. Karpenko 2004, 84, nr 126.

XC – gr. *Isos Christos*) i Matki Boskiej (MP ΘΥ – gr. *Meter Theou*). Tło wypełnione ukośną kratownicą. Całość wieńczy plakietka z mandylionem, a nad nim inicjały IC i XC. Z tyłu znajduje się uszko do zawieszania (ryc. 2). Ikona jest podpisana, nie ma zatem wątpliwości kogo przedstawia. Według legendy św. Mikołaj Cudotwórca to żyjący na przełomie III i IV w. biskup Miry (Demre w dzisiejszej Turcji). W 1087 r. jego ciało przeniesiono do włoskiego Bari, które stało się głównym ośrodkiem kultu. W Kościele prawosławnym jest jednym z najbardziej czczonych świętych, a ikony z jego przedstawieniem należą do najbardziej popularnych⁶. Najstarsze przedstawienia pochodzą już z XI w. z Bizancjum, ale szczególnie akcentowane miejsce zajmuje w malarstwie ikonowym XIV-XVI w. Widoczny na okazie z Kolina wizerunek św. Mikołaja w otoczeniu Jezusa z Ewangelią i Matki Boskiej z omoforonem to jeden z dwóch kanonów jego przedstawiania. Nawiązuje on do wizji, którą według opowieści św. Metodiego (patriarcha Konstantynopola w latach 842-846) miał Mikołaj w więzieniu przed przywróceniem na stanowisko biskupa⁷. Ikonkę z Kolina datować trzeba najpewniej na 2. połowę XVIII w. lub XIX w.⁸

Na Rusi pierwsze miedziane odlewy pojawiły się już u schyłku X w. tuż po przyjęciu chrześcijaństwa, jednak ich seryjna produkcja rozpoczęła się dopiero pod koniec XVII w. W Kościele prawosławnym doszło wówczas do rozłamu (ros. *Раскол*). Sobór moskiewski (1666-1667) zatwierdził reformy liturgiczne patriarchy Nikona, który dążył do przywrócenia liturgii greckiej. Część wiernych nie zgodziła się na nie, w wyniku czego uznana została za heretyków. Sprzeciw wobec oficjalnej religii państwowej doprowadził do krwawych prześladowań, zarówno ze strony władz kościelnych, jak i świeckich. Zmusiły one staroobrzędowców (ros. *Старообрядцы*) do migracji na bezludne obszary północnej Rosji. Uciekinierzy uformowali kilka centrów duchowych, które stały się też ośrodkami kultury i sztuki. Staroobrzędowcy starali się kultywować tradycyjną sztukę pisania ikon. Stosowali w tym celu archaizację wizerunku i sięgali do wzorców malarstwa ikonowego dawnej Rusi, np. do ikon namalowanych przez Andrzeja Rublowa. Wśród wyrobów rzemiosła szczególne miejsce zajmowały wyroby miedziane, co było wynikiem przeświadczenia o szczególnej roli ochronnej miedzi, która miała mieć właściwości apotropaiczne i leczyć duszę człowieka. Najstarszym i najbardziej znanym centrum staroobrzędowców był założony w 1695 r. klasztor męski nad rzeką Wyg, na terenie dzisiejszej Karelii oraz powstały w 1706 r. klasztor żeński nad rzeką Leksą (dopływ Wygu). Niemal od początku prowadzono w nich wytwórczość dewocjonalistów, ale w 1719 r. w Wygowskiej Pustelni otwarto pierwszą dużą odlewnię, która umożliwiła produkcję na skalę masową. Wykorzystywano stop mosiądzu o wysokiej zawartości cynku, który posiadał dużą lejność i dawał się łatwo obrabiać⁹. Tutejsi mistrzowie (ros. *старинщики*) dbali bardzo o poziom artystyczny swoich wyrobów i wierność

⁶ Tradigo 2011, 308.

⁷ Lefchick 1991, 27.

⁸ Por. Ahlborn, Espinola, Lefchick 1991, 73, nr 43; Kobrzeniecka-Sikorska 1999, 27-28; Karpenko 2004, 91, nr 170; Spasenyh 2011, 172, nr 165.

⁹ Espinola 1991, table 1; Sawicki 2014, 10. Taki skład ma właśnie stargardzka ikona Matki Boskiej Włodzimierskiej.

wzorcom, a stworzony przez nich kanon często był później kopiowany przez inne ośrodki. Produkcja wygowska trwała, mimo iż w maju 1722 r. Świętobliwy Synod Rządzący (organ kierowniczy Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego wprowadzony w 1721 r. przez cara Piotra I Wielkiego) wprowadził zakaz posiadania przez kościoły ikon wykonanych nieumiejętnie lub niezgodnych z Pismem Świętym, a 31 stycznia 1723 r. wprowadził zakaz produkcji świętych przedstawień ze stopów miedzi uznając, że wprowadzać mogą one fałszywe wyobrażenia czczonych postaci. Wyroby wygowskie rozpowszechniły się szeroko na obszarze rosyjskiego Pomorza, czyli północnej Rosji od Morza Białego do jeziora Onega i dalej po Ural. Kres funkcjonowaniu odlewni położył upadek klasztoru w 1854 r. Od 2. połowy XIX w. głównym ośrodkiem odlewniczym stała się Moskwa, w której wspólnota staroobrzędowców powstała już w latach 70. XVIII w. Znanymi ośrodkami były także Guślice (pod Moskwą) oraz Mstera (koło Włodzimierza). Działalność odlewni została w końcu XIX stulecia znacznie ułatwiona. Na mocy przywilejów cara Aleksandra II (1881-1894) staroobrzędowcom cofnięto niektóre zakazy, a za sprawą Mikołaja II (1894-1917) zostali zrównani w prawach z innymi wiernymi¹⁰. Staroobrzędowi odlewnicy produkowali bogaty asortyment wyrobów z mosiądzu: od przedmiotów codziennego użytku (np. guziki) po dominujące w ich wytwórczości przedmioty o treści religijnej. Wśród nich były duże ikony i krzyże ołtarzowe, a także szereg mniejszych dewocjonaliów, w tym miniaturowe krzyżyki, przenośne ołtarzyki (dyptyki, tryptyki, poliptyki) nazywane „stworami” (ros. *створы* – skrzydła) lub „składen” (ryc. *складень* - złożony), a także ikony – obrazki¹¹.

Obie ikony ze zbiorów MAH w Stargardzie pochodzą z podobnego okresu – 2. połowa XVIII-XIX w., a biorąc pod uwagę pewne cechy ornamentu wypełniającego tło, sposób przedstawienia nimbu wokół głowy Mikołaja oraz charakterystyczny ząbkowany otok można zaryzykować stwierdzenie, że obie ikony powstały w pracowni w Guślicach¹².

Oba okazy reprezentują typ tzw. ikon-zawieszek nazywanych niekiedy podróznymi lub napiersnymi. Były to niewielkich rozmiarów przedstawienia szczególnie czczonych obrazów, które zabierano w drogę, by dzięki nim w każdym miejscu mieć możliwość stanać w realnej obecności Bożej na modlitwie¹³. Szczególne miejsce ikony w życiu duchowym chrześcijan wschodnich i jej wiodąca rola jako nośnika prawosławnej duchowości pozwalają sądzić, że oba przedmioty trafiły w okolice Stargardu wraz z właścicielem, wyznawcą religii prawosławnej. Trudno wskazać moment, kiedy mogło to nastąpić. W historii Stargardu w okresie między połową XVIII a 2 ćwiercią XX w. jest ich bowiem kilka. Osobiście skłaniam się ku twierdzeniu, że ich właścicielami byli jeńcy wojenni przetrzymywani w którymś z dwóch obozów, jakie istniały w Stargardzie w latach 1914-1919. W starszym z nich największą grupę stanowili jeńcy rosyjscy, stąd potocznie używano określenia „obóz rosyjski” (Russenlager)¹⁴.

¹⁰ Beliajeff 1991; Kobrzeniecka-Sikorska 1999, 9-11; 2000, 59-72; Sawicki 2014, 4-22.

¹¹ Kobrzeniecka-Sikorska 1999, 16-19.

¹² Por. Kobrzeniecka-Sikorska 1999, 27-28; Sawicki 2014, ryc. na s. 88-89.

¹³ Gwiazda 2007, 8.

¹⁴ Por. Aniszewska 2016, 441.

Bibliografia

- Ahlborn R.E., Espinola V.B.-B., Lefchick B. 1991. Illustrated Catalog of the 1988 NMAH Display: "Castings of Faith: Russian Copper Icons and Crosses from the Kunz Collection". W: R.E. Ahlborn, V.B.-B. Espinola (red.), *Russian Copper Icons and Crosses from the Kunz Collection: Castings of Faith*. Washington, 41-81.
- Aniszewska J. 2016. Jeńcy wojenni z obozu w Stargardzie na pocztówce Maxa Dreblowa z 1914 roku. *Stargardia* 10, 439-448.
- Beliajeff A.S. 1991. Old Believers and the Manufacturing of Copper Icons. W: R.E. Ahlborn, V.B.-B. Espinola (red.), *Russian Copper Icons and Crosses from the Kunz Collection: Castings of Faith*. Washington, 17-21.
- Espinola V.B.-B. 1991. The Technology and Conservation of the Kunz Collection. W: R.E. Ahlborn, V.B.-B. Espinola (red.), *Russian Copper Icons and Crosses from the Kunz Collection: Castings of Faith*. Washington, 29-40.
- Gwiazda P. 2007. Ikona jako nośnik duchowości prawosławnej. *Arteria* 5, 5-10.
- Karpenko E. 2004. „Образ литой, старинный...”. *Mednoe hudożestvennoe lit'e XII-XX vv. iz sobraniâ Nacional'nogo hudożestvennogo muzeâ Respubliki Belarus'*. Minsk.
- Kobrzeńska-Sikorska G. 1999. *Mosiężne ołtarzyki, ikony i krzyże staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*. Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur 3. Olsztyn.
- Kobrzeńska-Sikorska G. 2000. Elementy kultury artystycznej staroobrzędowców z uwzględnieniem zbiorów polskich - ikony, miedziane odlewy, barwne rysunki. W: J. Cygański, A. Bogdanowicz, D. Lewicka (red.), *Staroobrzędowcy w Polsce*. Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur 4. Olsztyn, 63-76.
- Lefchick B. 1991. Iconographic Form and Content in the Kunz Collection. W: R.E. Ahlborn, V.B.-B. Espinola (red.), *Russian Copper Icons and Crosses from the Kunz Collection: Castings of Faith*. Washington, 22-28.
- Molè W. 1956. *Ikona Ruska*. Warszawa.
- Piekarska-Winkler D. 2005. Odrodzenie kultu ikon maryjnych w Rosji XIX wieku na tle stosunków państwo - Kościół. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 12 (1), 77-87.
- Sawicki P. 2014. *Rosyjska ikona metalowa w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu. Katalog zbiorów*. Białystok.
- Spasenyh A.N. 2011. *Hristianskaâ simbolika v proizvedeniâh metalloplastiki najdennyh na elekkoj zemle i v ee okruge*. Elec.
- Sprutta J. 2008. Ikona maryjna typu *Eleusa. Salvatoris Mater* 10 (1), 105-124.
- Tradigo A. 2011. *Ikony i święci prawosławni*. Warszawa.
- Włodarczak A. 2013. Ikona staroobrzędowców z badań archeologicznych w Chojnicach. *Zeszyty Chojnickie* 28, 15-35.

Ryc. 1. Matka Boska Włodzimierska: a - ikonka ze Strachocina (fot. A. Janowski), b - przykład kompletnej ikony z tym przedstawieniem (wg Karpenko 2004, 83, rys. 126)

Ryc. 2. Św. Mikołaj Cudotwórca: a – ikona z Kolina, b – zbliżenie na inskrypcje. Fot. A. Janowski